

Ekonomia

Reintegracja zawodowa w spółdzielniach socjalnych

Na przykładzie województwa łódzkiego

Michał Jerzy Sobczak

Reintegracja zawodowa w spółdzielniach socjalnych

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Ekonomia

Reintegracja zawodowa w spółdzielniach socjalnych

Na przykładzie województwa łódzkiego

Michał Jerzy Sobczak

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Michał Jerzy Sobczak – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Pracy i Polityki Społecznej, 90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 39

RECENZENT

Anna Francik

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

REDAKTOR

Magdalena Kącicka

SKŁAD I ŁAMANIE

Dorota Jary

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Shutterstock.com

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Michał Jerzy Sobczak, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07805.16.0.M

Ark. druk. 16,625

ISBN 978-83-8088-646-9
e-ISBN 978-83-8088-647-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1 Spółdzielnie socjalne i ich potencjał przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu	13
Rozdział 2 Analiza kondycji spółdzielni socjalnych w województwie łódzkim w badaniach własnych	49
Rozdział 3 Skuteczność reintegracji zawodowej spółdzielni socjalnych w województwie łódzkim w badaniach własnych	101
Zakończenie	141
Bibliografia	147
Załączniki	151
Spis tabel i rysunków	256
Spis załączników	261

WSTĘP

Wykluczenie społeczne (ekskluzja społeczna) stało się jedną z najważniejszych kwestii społecznych, które należy rozwiązać w krajach Unii Europejskiej. Oznacza ono wyłączenie z ogólnie przyjętego modelu życia społecznego jednostek lub całych grup społecznych. Przyczyną takiego stanu rzeczy mogą być ubóstwo, bezrobocie, pochodzenie, religia, niepełnosprawność i wiele innych przyczyn wskazujących na przynależność do mniejszości. Wykluczenie społeczne dotyczy wszystkich krajów – nie tylko gorzej rozwiniętych, ponieważ jego przyczyną są wszelkiego typu nierówności, które leżą u podstaw zachowań dyskryminacyjnych. Problem ekskluzji społecznej nasila się od 2008 roku, czyli od początku światowego kryzysu gospodarczego. W 2013 roku, według wskaźników przyjętych w *Strategii Europa 2020*, co czwarty mieszkaniec UE był zagrożony wykluczeniem społecznym, a w niektórych krajach, takich jak Bułgaria, Rumunia, Grecja, czy Łotwa sytuacja przedstawiała się jeszcze gorzej. W Polsce zagrożenie ekskluzją społeczną maleje od 2008 roku, jednak jego poziom osiągnął wartość zbliżoną do średniej dla UE dopiero w 2013 roku i wyniósł 25,8%¹.

Ekskluzja społeczna jest zjawiskiem dotyczącym znaczącą część współczesnych społeczeństw. Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu (inkluzja społeczna) staje się zatem podstawowym zagadnieniem polityki społeczno-gospodarczej Unii Europejskiej i państw członkowskich. Badania i przedstawienie skutecznych narzędzi rozwiązania problemu ekskluzji społecznej powinno stać się jednym z priorytetów nauk społecznych.

Inkluzja społeczna jest ważnym elementem polityki europejskiej już od końca lat 80. XX wieku. Obecnie ma swoje odzwierciedlenie w *Strategii Europa 2020*, która w podtytule i wyznaczonych priorytetach nawiązuje do rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. Realizacja *Strategii* w tym zakresie jest trudna, gdyż tradycyjne narzędzia polityki społecznej niezbyt dobrze radziły sobie z pro-

¹ Wskaźnik zagrożenia biedą lub wykluczeniem społecznym za: http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=t2020_50&language=en [dostęp 29.05.2015].

wadzeniem inkluzji społecznej. Trudności biorą się stąd, że wiele działań, które w zamiarze miały przeciwdziałać wykluczeniu powodowały swoistą stygmatyzację beneficjentów, co zamiast pomagać, powodowało pogłębianie problemu ekskluzji takich osób.

Coraz częściej wskazuje się, że do prowadzenia skutecznej polityki przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu niezbędna jest współpraca trzech sektorów: publicznego, prywatnego i pozarządowego. Ważną rolę w tym względzie należy przypisać podmiotom ekonomii społecznej (gospodarki społecznej), które funkcjonują na pograniczu tych trzech sektorów. Dlatego duże nadzieje pokłada się w podmiotach ekonomii społecznej o celach reintegracyjnych, w tym spółdzielniach socjalnych. Tego typu organizacje mogą pełnić funkcję instrumentów aktywnej polityki społecznej i rynku pracy. W Polsce, zgodnie z założeniami *Strategii Rozwoju Kraju 2020*, wzmacnianie spójności społecznej ma być osiąganym m.in. dzięki wykorzystaniu podmiotów ekonomii społecznej. Dzięki nim mogą być z sukcesem realizowane działania na rzecz inkluzji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Z założenia działania inkluzyjne mają być prowadzone na poziomie lokalnym, więc rola podmiotów gospodarki społecznej w przeciwdziałaniu wykluczeniu społecznemu jest doprecyzowana w dokumentach na poziomie regionalnym i lokalnym.

Spółdzielnie socjalne to jeden z rodzajów podmiotów gospodarki społecznej, który został wprowadzony do polskiego porządku prawnego w 2004 roku w celu przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Organizacje te zalicza się do narzędzi aktywnej polityki rynku pracy, gdyż poprzez zatrudnienie osób zagrożonych ekskluzją społeczną dążą do ich reintegracji społeczno-zawodowej. Działania te mają na celu poprawienie zatrudnialności spółdzielców na otwartym rynku pracy w dalszych etapach ich karier zawodowych. Spółdzielnia socjalna to przedsiębiorstwo, które może działać w różnych branżach i konkurować z innymi podmiotami rynkowymi. Nie może jednak dobrowolnie dobierać pracowników, gdyż w większości muszą to być osoby z różnych powodów zagrożone wykluczeniem społecznym. Spółdzielnie oferują dwie ścieżki reintegracji społeczno-zawodowej osób zagrożonych ekskluzją społeczną dla:

- założycieli spółdzielni – działających w spółdzielniach socjalnych założonych przez osoby fizyczne. Związani są ze spółdzielnią od momentu pierwszych prac organizacyjnych i najczęściej są też współtwórcami pomysłu na biznes. Charakteryzują się często samodzielnością, kreatywnością i przedsiębiorczością, a spółdzielnia socjalna to dla nich jedna z możliwych dróg przezwyciężenia chwilowych problemów. W większości przypadków, ich proces reintegracji społeczno-zawodowej już na wstępie jest mocno zaawansowany.
- pracowników najemnych – zatrudnianych najczęściej w spółdzielniach socjalnych osób prawnych, choć zdarzają się pojedyncze osoby ze spółdzielni osób fizycznych. Zatrudnili się w istniejących spółdzielniach, tym samym nie mieli wpływu na proces tworzenia organizacji. Rzadko uzyskują członkostwo

w spółdzielni. To osoby o zdecydowanie mniejszej samodzielności, które są bardzo oddalone od otwartego rynku pracy. Spółdzielnia socjalna jest dla nich szansą na rozpoczęcie procesu reintegracji społeczno-zawodowej.

Grupy te pojawiły się w spółdzielniach socjalnych po wprowadzeniu nowelizacji ustawy o spółdzielniach socjalnych w 2009 roku, która umożliwiła powstawanie spółdzielni zakładanych przez osoby prawne. Wraz z wprowadzeniem profilowania bezrobotnych w Polsce w 2014 roku podział spółdzielców socjalnych na te dwie grupy został wyraźnie wzmocniony. Założono bowiem, że spółdzielnie socjalne osób fizycznych powinny być zakładane przez osoby głównie z profilu pierwszego, tj. najmniej oddalonego od otwartego rynku pracy. Natomiast spółdzielnie socjalne osób prawnych przeznaczono głównie dla osób z profilu trzeciego – najbardziej oddalonych od otwartego rynku pracy. Po przeszło dekadzie funkcjonowania spółdzielni socjalnych w Polsce należy zastanowić się nad skutecznością działań podejmowanych przez te organizacje, tym bardziej, że w rozwój spółdzielczości socjalnej angażuje się środki publiczne (np. Funduszu Pracy i Europejskiego Funduszu Społecznego).

Województwo łódzkie należy do regionów o średnim stopniu zagrożenia wykluczeniem społecznym na tle reszty kraju². Jednak na jego terenie występują obszary mocno zubożałe, gdzie mieszkańcy dotknięci są wieloma problemami, które mogą leżeć u podstaw ekskluzji społecznej. Władze województwa dostrzegły ten problem, wprowadzając do *Strategii Rozwoju Województwa Łódzkiego 2020* filar związany ze spójnością społeczną, w ramach którego zakłada się prowadzenie inkluzji społecznej poprzez reintegrację zawodową. Pomocne mają być w tym zakresie nowe oraz istniejące podmioty ekonomii społecznej. Wśród nich wyróżniają się spółdzielnie socjalne, mające być ostatnim etapem reintegracji zawodowej przed wejściem na otwarty rynek pracy. Województwo łódzkie pod względem rozwoju podmiotów ekonomii społecznej i spółdzielczości socjalnej również jawi się jako przeciętne na tle kraju. Zatem region ten może być dobrym przykładem do analiz i uogólnienia wniosków na poziom krajowy. Mając to na uwadze, przyjęto następujące cele dla badań przedstawionych w niniejszej monografii, takie jak:

1. Ocenę skuteczności spółdzielczości socjalnej jako metody ograniczania wykluczenia społecznego poprzez reintegrację zawodową w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego.

2. Ocenę trwałości efektów reintegracji zawodowej realizowanej przez spółdzielnie socjalne w postaci przygotowania do powrotu wykluczonych na otwarty rynek pracy.

Powyższe cele doprowadziły do wysunięcia podstawowej hipotezy badawczej:
H: Spółdzielnie socjalne skutecznie ograniczają wykluczenie społeczne poprzez reintegrację zawodową osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, które stają się ich członkami i/lub pracownikami.

² M. Sobczak, *Zróżnicowanie poziomu wykluczenia społecznego w Polsce według województw*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe. Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” nr 115/2012, s. 174–175.

Dla weryfikacji powyższej hipotezy należało przeprowadzić wnioskowanie dotyczące trzech pomocniczych hipotez szczegółowych:

H1: Brak spółdzielni socjalnych zmniejsza możliwość ograniczania wykluczenia społecznego wynikającego z bezrobocia w województwie łódzkim.

H2: Praca w spółdzielniach socjalnych sprzyja nabyciu nowych i rozwinięciu posiadanych kompetencji, w tym postaw i zachowań, przydatnych do pracy podejmowanej na otwartym rynku pracy.

H3: Osoby zagrożone wykluczeniem społecznym, dzięki aktywności społeczno-zawodowej w ramach spółdzielni socjalnych, są w stanie trwale powrócić do pracy na otwartym rynku pracy w kolejnych etapach kariery zawodowej.

Dla realizacji założonych celów badawczych oraz weryfikacji powyższych hipotez przeprowadzono badania, które pozwoliły wielowymiarowo spojrzeć na problem badawczy. W pierwszej fazie przeprowadzono szerokie badania literaturowe tematu. Dzięki temu udało się przygotować schemat dalszego postępowania badawczego, który objął:

- Badanie założycieli i pracowników spółdzielni socjalnych mające na celu wskazanie roli spółdzielni w rozwoju zawodowym i życiu społecznym spółdzielców. Przeprowadzone zostało za pomocą ankiet skierowanych do wszystkich członków i pracowników spółdzielni socjalnych z województwa łódzkiego.
- Badanie spółdzielni jako przedsiębiorstw, które miało przedstawić kondycję spółdzielni socjalnych i sposób prowadzenia reintegracji społeczno-zawodowej w badanych podmiotach. Przeprowadzono je za pomocą ankiet skierowanej do zarządów wszystkich spółdzielni socjalnych z województwa łódzkiego.
- Badanie spółdzielczości socjalnej z perspektywy podmiotów z otoczenia spółdzielni, tj. Ośrodków Wsparcia Ekonomii Społecznej (OWES), Regionalnego Centrum Polityki Społecznej (RCPS), Wojewódzkiego Urzędu Pracy (WUP), Urzędu Marszałkowskiego w Łodzi, Ogólnopolskiego Związku Rewizyjnego Spółdzielni Socjalnych (OZRSS). Opinie tych instytucji miały pomóc w ocenie skuteczności reintegracji zawodowej prowadzonej w spółdzielniach socjalnych oraz wpływu otoczenia na działania reintegracyjne. Przeprowadzono je za pomocą wywiadów z przedstawicielami każdej z powyższych instytucji.
- Badanie byłych członków i pracowników spółdzielni, które miało na celu sprawdzenie skuteczności przeprowadzonych działań reintegracyjnych. Badania te planowano przeprowadzić za pomocą wywiadów z byłymi spółdzielcami.

Pierwsze dwa badania, tj. założycieli i pracowników oraz spółdzielni jako przedsiębiorstw, prowadzono równoległe i podjęto próbę objęcia nimi wszystkich spółdzielni socjalnych z województwa łódzkiego. Realizowano je od grud-

nia 2013 do czerwca 2014 roku na podstawie bazy danych z 30 listopada 2013 roku (wówczas były zarejestrowane 82 spółdzielnie socjalne). Ostatecznie badania udało się przeprowadzić w 42 spółdzielniach socjalnych (51,2% zarejestrowanych)³, w tym 22 z terenu miasta Łodzi; 21 organizacji odmówiło wzięcia udziału w badaniu. Zidentyfikowano 19 organizacji nieaktywnych – poszukiwania organizacji w internecie oraz pod adresami z KRS czy innych baz danych nie pozwoliły na nawiązanie kontaktu. W badanych spółdzielniach nie wszyscy spółdzielcy zdecydowali się wypełnić ankiety, ostatecznie próba badawcza założycieli składa się ze 116 osób, zaś pracowników najemnych obejmuje 74 osoby. Przyjmując, że przeciętna liczba spółdzielców w jednej spółdzielni socjalnej kształtuje się na poziomie 7 osób oznacza to, że próba badawcza stanowi ok. 65% populacji spółdzielców w badanych podmiotach oraz 43% populacji wszystkich spółdzielców z terenu województwa łódzkiego w 2013 roku. Przeprowadzone badania były pierwszymi, w których podjęto próbę ankietowania członków i pracowników spółdzielni socjalnych. Ich wyniki są zatem istotnym wkładem w nauki społeczne i pozwalają poszerzyć dotychczasową wiedzę na temat ludzi trafiających do spółdzielczości socjalnej.

Założone badania podmiotów z otoczenia spółdzielni socjalnych udało się zrealizować w pełni poprzez wywiady prowadzone osobiście przez autora z przedstawicielami każdej instytucji. Niestety, część badań skierowana do byłych członków i pracowników spółdzielni nie została przeprowadzona, gdyż napotkano na duże problemy związane z dotarciem do respondentów. Żadna instytucja nie prowadzi formalnego monitoringu dalszych losów spółdzielców socjalnych. Same spółdzielnie najczęściej deklarują brak kontaktu z byłymi członkami lub pracownikami albo nie są zainteresowane w udostępnieniu takich kontaktów. Wynika to z faktu, że najczęściej odchodzenie ze spółdzielni socjalnych ma związek z konfliktami. Z tego też powodu osoby, do których udało się dotrzeć, najczęściej nie były zainteresowane udzieleniem jakichkolwiek informacji na temat pracy w spółdzielni. W rezultacie odmawiały wzięcia udziału w badaniu. Jednak na innych etapach procesu badawczego udało się pozyskać pośrednio pewne informacje dotyczące losów byłych spółdzielców, co uwzględniono w tej publikacji.

Monografia składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy to przegląd literatury naukowej w zakresie związanym z tematyką spółdzielczości socjalnej. W dwóch pozostałych rozdziałach zostały przedstawione wyniki badań.

W rozdziale pierwszym przeprowadzono analizę pracy spółdzielni socjalnych i ich potencjału przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu. Przeanalizowano ewolucję rozwiązań prawnych dotyczących spółdzielczości socjalnej. Polskie rozwiązania w tym zakresie zostały porównane z działającymi w innych krajach UE przedsiębiorstwami społecznymi integracji zawodowej.

³ Kwestionariusze badania spółdzielni jako przedsiębiorstwa wypełniło 41 spółdzielni socjalnych tj. 50% zarejestrowanych spółdzielni.

Prześledzono rozwój spółdzielczości socjalnej w Polsce na bazie statystyk ogólnodostępnych oraz badań tych podmiotów prowadzonych do tej pory w Polsce. Na podstawie przeglądu dostępnych studiów przypadku przeprowadzono analizę potencjału rozwojowego spółdzielczości socjalnej w Polsce.

Rozdział drugi to analiza kondycji spółdzielni socjalnych w województwie łódzkim przeprowadzona na podstawie badań własnych. Wykorzystano do tego celu badania spółdzielni socjalnych jako przedsięwzięcia oraz badania podmiotów z otoczenia instytucjonalnego spółdzielni socjalnych w województwie łódzkim. Rozdział zawiera również szczegółową metodykę i opis prowadzonych badań. Dzięki przeprowadzonym analizom udało się sformułować rekomendacje zmian w systemie spółdzielczości socjalnej w Polsce. Z wykorzystaniem wskaźników zaproponowanych w rozdziale trzecim, przeprowadzono analizę skuteczności społeczno-ekonomicznej spółdzielni socjalnych w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego.

W rozdziale trzecim ukazano analizy, które pozwalają znaleźć odpowiedzi na kluczowe pytania postawione w rozprawie o skuteczność i trwałość efektów reintegracji zawodowej prowadzonej w spółdzielniach socjalnych w województwie łódzkim. Rozważania przeprowadzone zostały w oparciu o analizę statystyczną wyników badań ankietowych prowadzonych ze spółdzielcami socjalnymi z województwa łódzkiego.

Przeprowadzone analizy pozwoliły na dokonanie weryfikacji założonych hipotez badawczych, co zostało ujęte w zakończeniu. Monografia zawiera również liczne załączniki, w których umieszczono tabele pomocnicze dla prowadzonych analiz oraz kwestionariusze ankiet i wywiadów użyte do przeprowadzonych badań.

Rozdział 1

Spółdzielnie socjalne i ich potencjał przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu

1.1. Spółdzielnia socjalna jako podmiot ekonomii społecznej

Zgodnie ze statutem Spółdzielni Europejskiej (*European Cooperative Society*), spółdzielnia jest autonomicznym podmiotem gospodarczo-społecznym, którzy zrzesza osoby godzące się dobrowolnie zaspokajać swoje potrzeby i aspiracje gospodarcze, społeczne i kulturalne¹. W tym kontekście spółdzielnia socjalna to wspólne przedsięwzięcie osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, umożliwiające im aktywizację zawodową oraz przywrócenie ról społecznych. Członkowie spółdzielni integrują się w celu osiągnięcia wspólnego dobra, a jednocześnie zaspokajają własne potrzeby².

Polskie spółdzielnie socjalne mają osobowość prawną i są specyficznymi formami spółdzielni pracy. Przedmiot działalności tych organizacji to prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa w oparciu o osobistą pracę członków w celach ich społecznej i zawodowej reintegracji. Zatem, spółdzielnie socjalne prowadzą działalność gospodarczą, lecz osiągnięcie zysków nie jest dla nich nigdy podstawowym celem, a tylko środkiem do realizacji celów statutowych. Spółdzielnie mogą rów-

¹ http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/social_dialogue/l26018_pl.htm [dostęp 09.03.2015].

² Z. Janowska, *Spółdzielnia socjalna – istota i zasady funkcjonowania*, [w:] Z. Janowska (red.), *Spółdzielczość socjalna drogą do aktywności zawodowej i przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu*, Międzynarodowa Fundacja Kobiet, Łódź 2009, s. 8.

niez prowadzić różnorodną działalność społeczną i oświatowo-kulturalną na rzecz swoich członków, czy środowiska lokalnego. Mogą także prowadzić działalność pożytku publicznego³.

Spółdzielnie socjalne można zaliczyć do podmiotów nowej ekonomii społecznej⁴, ponieważ operują dzięki państwowemu systemowi wsparcia, a głównym celem ich funkcjonowania są działania z zakresu inkluzji społecznej. Odróżnia to spółdzielnie socjalne od klasycznych spółdzielni, które są oddolnymi inicjatywami gospodarczymi mającymi zabezpieczyć dążenia swoich członków głównie natury ekonomicznej. Z tego też względu, zwykło się traktować spółdzielnie socjalne jako zupełnie odrębną grupę organizacji. Spółdzielnie socjalne nie są również organizacjami non-profit, gdyż opierają funkcjonowanie na działalności gospodarczej, jako sposobie na osiągnięcie zamierzonych celów społecznych. Organizacje te wpisują się dobrze w ramy trzech filarów ekonomii społecznej wyróżnionych przez W. Toczyskiego:

- prowadzą działalność gospodarczą, której cele społeczne są dla spółdzielni ważniejsze od maksymalizacji zysku, a ewentualne zyski raczej nie są dzielone między członków, lecz przekazywane na rozwój lub realizację celu społecznego; często dostarczają produkty i usługi ważne z punktu widzenia społeczności lokalnej,
- aktywizują społeczność lokalną i budują solidarność społeczną, co daje dodatkowy impuls do integracji społecznej,
- traktują pracę, jako swoiste dobro kulturowe, której świadczenie staje się remedium na wykluczenie społeczne i bierność zawodową⁵.

Każda spółdzielnia socjalna jest przykładem przedsiębiorstwa społecznego. Podmiot ten został określony przez ustawodawcę w taki sposób, że spełnia wszystkie kryteria wskazane w definicji przedsiębiorstwa społecznego Europejskiej Sieci Badawczej EMES Network⁶, i tak spółdzielnie socjalne:

- prowadzą stałą działalność najczęściej usługową, rzadziej produkcyjną,
- są w pełni autonomiczne: zakładane są dobrowolnie przez grupy obywateli i przez nich są zarządzane; spółdzielcy mają prawo głosu i wyrażania własnego zdania oraz prawo wyjścia z organizacji,
- ponoszą pełne ryzyko ekonomiczne prowadzonej działalności,
- posiadają płatny personel,
- działają na rzecz pewnej społeczności lokalnej, a ich działalność ma też lokalny charakter – wspomaga niewielką grupę członków,
- zarządzane są w sposób demokratyczny w myśl zasady jedno miejsce jeden głos,

³ A. Sienicka, *Spółdzielnia socjalna*, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/672519> [dostęp 03.09.2014].

⁴ M. Rymsza, *Trzeci sektor a druga fala ekonomii społecznej w Polsce*, „Trzeci Sektor” 9/2007, s. 3.

⁵ W. Toczyski, *Niezborności ekonomii społecznej? Rola i miejsce ekonomii społecznej w programach operacyjnych*, „Trzeci Sektor” 9/2007, s. 37–38.

⁶ E. Leś, *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Przegląd koncepcji i dobrych praktyk*, [w:] E. Leś (red.), *Gospodarka społeczna i przedsiębiorstwo społeczne. Wprowadzenie do problematyki*, WUW, Warszawa 2008, s. 42–43.

- objęci pomocą spółdzielni socjalnych są najczęściej ich członkami,
- mają ograniczone możliwości dystrybucji zysku, przez to maksymalizacja zysku nie jest ich celem nadrzędnym.

Spółdzielnia socjalna jest jedynym typem organizacji w Polsce, która ze względu na swoją konstrukcję ustawową zawsze będzie spełniała powyższe kryteria przedsiębiorstwa społecznego.

W przypadku spółdzielni socjalnych należy doprecyzować również pojęcie klienta, gdyż nie jest ono jednoznaczne. Z jednej strony mogą to być, tak jak w przypadku jakiegokolwiek innego przedsiębiorstwa, ludzie bądź organizacje kupujące towary i usługi od spółdzielni. Z drugiej strony, mogą to być odbiorcy specyficznej usługi społecznej spółdzielni, jakim jest zatrudnienie socjalne. Ta grupa to pracownicy i członkowie spółdzielni – na potrzeby pracy określania mianem beneficjentów spółdzielni socjalnych. Nie należy jednak traktować tego typu zatrudnienia socjalnego jako przydzielania pracy niepotrzebnej, bądź oderwanej od realiów rynkowych. Spółdzielnie socjalne są bowiem podmiotami rynkowymi, więc w swojej działalności muszą być konkurencyjne, dostarczając produkty i usługi w cenach odpowiadających idącej za nimi jakości. Zatem praca tych ludzi jest dla spółdzielni socjalnych ważnym czynnikiem produkcji, któremu musi towarzyszyć odpowiednia staranność, jakość i czas wykonania. Jednocześnie nauczanie beneficjentów spółdzielni socjalnych takiego sposobu pracy powoduje, że stają się pożądanymi aktorami rynku pracy, a co za tym idzie proces ich reintegracji zawodowej jest skuteczny.

1.2. Ramy prawne spółdzielczości socjalnej w Polsce

Pojęcie spółdzielczości socjalnej pojawiło się w polskim prawodawstwie po raz pierwszy w *Ustawie z dnia 20 kwietnia 2004 o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy*, którą nowelizowano *Ustawę z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze* (Dz.U. 2003, Nr 188, poz. 1848 z późn. zm.), wprowadzając pierwsze ramy prawne tworzenia i funkcjonowania spółdzielni socjalnych w Polsce⁷. Na mocy tych przepisów zaczęły powstawać pierwsze tego typu organizacje. Intencją ustawodawcy było wypełnienie luki w systemie inkluzji społecznej poprzez podmioty ekonomii społecznej. Do momentu pojawienia się spółdzielni socjalnych w systemie funkcjonowały wszystkie wymienione na rysunku 3.3 podmioty, jednak brakowało podmiotu pośredniczącego pomiędzy organizacjami prowadzącymi wstępne działania reintegracji społeczno-zawodowej, a otwartym rynkiem pracy. Spółdzielnie socjalne oferujące zatrudnienie socjalne doskonale tę lukę uzupełniają.

Podstawowym aktem prawnym w Polsce regulującym funkcjonowanie spółdzielni socjalnych jest *Ustawa z dnia 27 kwietnia 2006 roku o spółdzielniach socjalnych*, w myśl której przedmiotem działalności spółdzielni socjalnej jest prowadzenie

⁷ Zob. Art. 127 ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. 2004, nr 99, poz. 1001).

nie wspólnego przedsiębiorstwa w oparciu o osobistą pracę członków. Mimo że nie jest to bezpośrednim celem prowadzonej przez nie działalności gospodarczej, organizacje te działają na rzecz:

- społecznej reintegracji jej członków, przez co należy rozumieć działania mające na celu odbudowanie i podtrzymanie umiejętności uczestniczenia w życiu społeczności lokalnej i pełnienia ról społecznych w miejscu pracy oraz zamieszkania,
- zawodowej reintegracji jej członków, przez co należy rozumieć działania mające na celu odbudowanie i podtrzymanie zdolności do samodzielnego świadczenia pracy na rynku pracy⁸.

Spółdzielnie socjalne w 2010 roku nabyły prawo do prowadzenia działalności pożytku publicznego, co zbliżyło je znacznie do organizacji trzeciego sektora gospodarczego. Jednocześnie dla spółdzielni socjalnych ustawodawca przewidział uproszczoną sprawozdawczość dla tego typu działalności. Status organizacji pożytku publicznego mogą otrzymać spółdzielnie działające krócej niż 2 lata⁹ oraz umożliwił podejmowanie takiej działalności nawet gdy w zarządzie spółdzielni socjalnej zasiadają osoby karane za przestępstwa umyślne¹⁰. W ramach tej działalności świadczenia na rzecz spółdzielni socjalnej mogą wykonywać wolontariusze.

Spółdzielnie socjalne jako narzędzie polityki społecznej zostały zaprojektowane przez ustawodawcę w taki sposób, by wspomagały socjalizację osób wykluczonych społecznie lub zagrożonych wykluczeniem społecznym. Zgodnie z ustawą o spółdzielniach socjalnych organizacja tego typu może być założona przede wszystkim przez:

1. Osoby bezrobotne¹¹.
2. Osoby niepełnosprawne¹².

⁸ Art. 2 ustawy z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651 z późn. zm.).

⁹ Co jest niemożliwe dla innych typów organizacji.

¹⁰ Więcej: Art. 1 ustawy z dnia 22 stycznia 2010 r. o zmianie ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2010, nr 28, poz. 146).

¹¹ Rozumiane jako: osoby niezatrudnione i niewykonujące innej pracy zarobkowej, zdolne i gotowe do podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze czasu pracy obowiązującym w danym zawodzie lub służbie albo innej pracy zarobkowej, bądź, jeśli jest osobą niepełnosprawną, zdolną i gotową do podjęcia zatrudnienia co najmniej w połowie tego wymiaru czasu pracy, nieuczące się w szkole, z wyjątkiem szkół dla dorosłych lub szkół wyższych w systemie wieczorowym albo zaocznym, zarejestrowane we właściwym dla miejsca zameldowania stałego lub czasowego powiatowym urzędzie pracy oraz poszukujące zatrudnienia lub innej pracy zarobkowej, jeżeli: a) są osobami pełnoletnimi w wieku przedemerytalnym nieuprawnionymi do świadczeń z tytułu emerytury, renty, czy zasiłku przedemerytalnego; b) nie są rolnikami lub współmałżonkami rolników lub domownikami w gospodarstwie rolnym o powierzchni użytków rolnych przekraczającej 2 ha przeliczeniowe; c) nie są osobami odbywającymi kary pozbawienia wolności; d) nie uzyskującymi miesięcznie przychodu w wysokości przekraczającej połowę minimalnego wynagrodzenia za pracę, z wyłączeniem przychodów uzyskanych z tytułu odsetek lub innych przychodów od środków pieniężnych zgromadzonych na rachunkach bankowych; e) nie pobierającymi na podstawie przepisów o pomocy społecznej zasiłku stałego lub na podstawie przepisów o świadczeniach rodzinnych, świadczenia pielęgnacyjnego lub dodatku do zasiłku rodzinnego z tytułu samotnego wychowywania dziecka i utraty prawa do zasiłku dla bezrobotnych na skutek upływu ustawowego okresu jego pobierania; f) nie pobiera po ustaniu zatrudnienia świadczenia szkoleniowego od pracodawcy.

¹² W rozumieniu ustawy z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U. nr 123, poz. 776, z późn. zm.).

3. Bezdomnych realizujących indywidualny program wychodzenia z bezdomności.
4. Uzależnionych od alkoholu, po zakończeniu programu psychoterapii w zakładzie leczenia odwykowego.
5. Uzależnionych od narkotyków lub innych środków odurzających, po zakończeniu programu terapeutycznego w zakładzie opieki zdrowotnej.
6. Chorych psychicznie, w rozumieniu przepisów o ochronie zdrowia psychicznego.
7. Uchodźców realizujących indywidualny program integracji¹³
8. Zwalnianych z zakładów karnych, mający trudności w integracji ze środowiskiem¹⁴.

W pierwotnej wersji ustawy o spółdzielniach socjalnych dopuszczalne kategorie członków spółdzielni socjalnych właściwie kończyły się na powyższym katalogu osób. Możliwe jeszcze było członkostwo osób, których praca na rzecz spółdzielni wymaga specjalnych kwalifikacji niemożliwych do spełnienia przez innych członków spółdzielni. Liczba takich specjalistów spoza grupy zagrożonych wykluczeniem społecznym nie mogła przekraczać 20% członków spółdzielni¹⁵.

W roku 2009 nastąpiła pierwsza nowelizacja ustawy o spółdzielniach socjalnych, która dopuściła możliwość zakładania spółdzielni socjalnych przez inne osoby niż wymienione wyżej, o ile ich liczba nie przekracza 50% założycieli. Dodatkowo, założycielami spółdzielni socjalnych mogą być organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego lub kościelne osoby prawne¹⁶. Zmiana ta ma na celu zapewnienie spółdzielniom socjalnym kadr o kompetencjach odpowiednich do zarządzania organizacją. Od tego czasu w praktyce można spotkać spółdzielnie socjalne osób prawnych, najczęściej zakładane przez dwie organizacje pozarządowe, rzadziej przez jednostki samorządu terytorialnego. Tego typu spółdzielnie zobowiązane są zatrudniać co najmniej 5 osób zagrożonych wykluczeniem społecznym i jak pokazują przeprowadzone badania tak też czynią. Zatrudniają często osoby niepełnosprawne, czy ludzi u których występuje kumulacja wielu przyczyn zagrożenia wykluczeniem społecznym (uzależnienia, bezdomność itd.).

Spółdzielnię socjalną osób fizycznych zakłada co najmniej 5 osób, a maksymalna liczba jej członków to 50 osób. Wyjątkiem są spółdzielnie socjalne powstałe na skutek przekształcenia spółdzielni inwalidów lub spółdzielni niewidomych, które mogą mieć większą liczbę członków. Jeśli liczba członków przekroczy 15 osób konieczny jest wybór

¹³ W rozumieniu przepisów o pomocy społecznej, którzy podlegają wykluczeniu społecznemu i ze względu na swoją sytuację życiową niebędący w stanie własnym staraniem zaspokoić swoich podstawowych potrzeb życiowych i znajdujący się w sytuacji powodującej ubóstwo oraz uniemożliwiającej lub ograniczającej uczestnictwo w życiu zawodowym, społecznym i rodzinnym.

¹⁴ Art. 4 ustawy z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651) oraz art. 2 ust. 1 pkt. 2 ustawy z dnia 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz.U. nr 99, poz. 1001, z późn. zm).

¹⁵ Art. 5 ustawy z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651).

¹⁶ Art. 1 Ustawy z dnia 7 maja 2009 r. o zmianie ustawy o spółdzielniach socjalnych oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. 2009, nr 91, poz. 742).

rady nadzorczej. W mniejszych organizacjach nadzór może sprawować po prostu walne zgromadzenie. Członkowie zatrudniani są w spółdzielni na podstawie spółdzielczej umowy o pracę¹⁷.

Spółdzielnie socjalne mogą liczyć na wsparcie finansowe z budżetu państwa lub budżetu jednostek samorządu terytorialnego, w szczególności poprzez: dotacje, pożyczki, poręczenia, usługi lub doradztwo w zakresie finansowym, księgowym, ekonomicznym, prawnym i marketingowym. Mogą też ubiegać się o zrefundowanie kosztów lustracji¹⁸, czyli okresowego obowiązkowego badania organizacyjno-finansowego spółdzielni przez uprawnionych ekspertów Krajowej Rady Spółdzielczej. Warto jednak zwrócić uwagę na rodzaje wsparcia, które występują w praktyce:

- jednorazowe wsparcie dla uprawnionych członków ze środków Funduszu Pracy (w wysokość 4 przeciętnych wynagrodzeń brutto dla uprawnionych założycieli oraz 3 przeciętnych wynagrodzeń brutto dla osób przystępujących do istniejących spółdzielni socjalnych);
- jednorazowe wsparcie dla uprawnionych członków ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, przyznawane przez OWES-y w wysokości ok. 20 tys. PLN (dokładna kwota zależy od warunków projektu realizowanego przez OWES)¹⁹;
- wsparcie pomostowe comiesięczne dla uprawnionych członków ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, przyznawane przez OWES-y przez pierwsze 6 miesięcy funkcjonowania spółdzielni socjalnej z możliwością przedłużenia o kolejne 6 miesięcy; wysokość wsparcia na każdego uprawnionego członka to ok 1300 PLN miesięcznie (dokładna kwota zależy od warunków projektu realizowanego przez OWES);
- jednorazowe wsparcie ze strony PFRON dla uprawnionych niepełnosprawnych członków na stworzenie miejsca pracy;
- refundację w całości przez okres 24 miesięcy od dnia zatrudnienia oraz w połowie przez kolejne 12 miesięcy części wynagrodzenia członków, odpowiadającej składce należnej od zatrudnionego na ubezpieczenia emerytalne, rentowe i wypadkowe i części kosztów osobowych pracowników (Fundusz Pracy);
- zwolnienie z opłat rejestracyjnych;
- zwolnienie z podatku dochodowego od osób prawnych dochodów spółdzielni socjalnej w związku z prowadzoną społeczną i zawodową reintegracją jej członków;
- przywileje przy zamówieniach publicznych w związku z ważną misją społeczną (w przypadku gdy zamawiający korzysta z klauzul społecznych)²⁰.

Gdy spółdzielnia socjalna wypracuje nadwyżkę bilansową nie można jej podzielić pomiędzy członków, czy przeznaczyć na zwiększenie funduszu udziałowe-

¹⁷ Art. 5, 7 i 12 z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. 2006, nr 94, poz. 651 z późn. zm.).

¹⁸ Art. 15, tamże.

¹⁹ Niemogące pokrywać się z ww. wsparciem z funduszu pracy.

²⁰ Z. Janowska, 2009, s. 18–19.

go lub oprocentowanie udziałów, jak mogą to robić zwykłe spółdzielnie. Podział nadwyżki jest ściśle określony i należy:

- co najmniej 40% przeznaczyć na zwiększenie funduszu zasobowego,
- co najmniej 40% przeznaczyć na działania z zakresu reintegracji społeczno-zawodowej oraz działalności społecznie użytecznej,
- resztę na fundusz inwestycyjny²¹.

Może się wydawać, że spółdzielnia socjalna jest swoistym powieleniem spółdzielni pracy o długiej tradycji w Polsce. Jednak różnice między tymi dwoma rodzajami podmiotów są znaczące, co przedstawia tabela 1.1.

Podstawowe elementy różnicowania	Spółdzielnia pracy	Spółdzielnia socjalna
Cel funkcjonowania gospodarczego	Przedmiotem gospodarczej działalności spółdzielni pracy jest prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa w oparciu o osobistą pracę członków.	Przedmiotem działalności spółdzielni socjalnej jest prowadzenie wspólnego przedsiębiorstwa w oparciu o osobistą pracę beneficjentów w celu zawodowej i społecznej integracji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.
Wynagrodzenie	Za pracę w spółdzielni członek spółdzielni otrzymuje wynagrodzenie, na które składa się wynagrodzenie bieżące i udział w części nadwyżki bilansowej przeznaczonej do podziału między członków zgodnie z zasadami ustalonymi w statucie.	Za pracę w spółdzielni członek/pracownik spółdzielni otrzymuje wynagrodzenie. Nadwyżka bilansowa nie podlega podziałowi pomiędzy członków.
Podział nadwyżki bilansowej	Nadwyżka bilansowa podlega podziałowi na podstawie uchwały walnego zgromadzenia. Co najmniej 5 procent nadwyżki przeznacza się na zwiększenie funduszu zasobowego, jeżeli fundusz ten nie osiąga wysokości wniesionych udziałów obowiązkowych.	Całość nadwyżki bilansowej walne zgromadzenie przeznacza na fundusz zasobowy spółdzielni.
Założyciele	10 dowolnych osób fizycznych	5 osób fizycznych, z czego co większość zaliczana do kategorii osób zagrożonych wykluczeniem społecznym lub 2 osoby prawne.
Członkowie	Dowolna liczba osób fizycznych, nie mniej niż 10	Nie mniej niż pięć osób fizycznych i nie więcej niż pięćdziesięciu o ile statut nie wymaga liczby większej albo dwie osoby prawne. W przypadku spółdzielni socjalnych osób fizycznych, większość musi być zaliczana do kategorii osób zagrożonych wykluczeniem społecznym.
Możliwość wsparcia publicznego	Brak	Szeroki możliwości wsparcia – więcej podrozdział 4.4.

Tabela 1.1. Podstawowe różnice pomiędzy spółdzielnią pracy a spółdzielnią socjalną

Źródło: opracowanie własne na podstawie: C. Miżejewski, *Przemiany prawa spółdzielczości społecznej w Polsce*, „Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje” 20(1)/2013, s. 48–49.

Jak wynika z tabeli 1.1 spółdzielnia socjalna jest zupełnie nowym rozwiązaniem prawnym w zakresie gospodarki społecznej w stosunku do starszych form spółdzielczych. Spółdzielnie socjalne mają od odegrania istotną rolę w polityce

²¹ Art. 10, tamże.

społecznej i polityce rynku pracy jako narzędzie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu poprzez reintegrację społeczno-zawodową swoich beneficjentów. Zatem nie dziwi ta liczba przywilejów i obostrzeń przewidzianych przez ustawodawcę dla tych organizacji. Rozwiązania prawne w zakresie spółdzielczości socjalnej wymagają dalszych uzupełnień. Niewątpliwie sprawą nie do końca uregulowaną jest kwestia procedur likwidacyjnych spółdzielni, w szczególności tych, które powstały dzięki pomocy publicznej, gdyż nie jest jasne co zrobić z majątkiem likwidowanej organizacji. Oprócz tego procedura likwidacyjna jest w opinii osób badanych zbyt skomplikowana, dlatego wiele organizacji tego nie podejmuje i istnieją często w permanentnym zawieszeniu. Innym problemem spółdzielni socjalnych jest obowiązek prowadzenia pełnej rachunkowości, co znacznie podwyższa koszty prowadzonej działalności, a jest zbyt skomplikowane do prowadzenia we własnym zakresie²².

1.3. Spółdzielczość socjalna w wybranych krajach Unii Europejskiej

Spółdzielczość socjalną porównywalną z polską można spotkać w niewielu krajach. Nie oznacza to, że sfera działalności związanej z reintegracją społeczną i zawodową poprzez zatrudnienie socjalne jest w większości państw niezagospodarowana. Wręcz zwykło się wyróżniać w krajach UE pewien dominujący rodzaj podmiotów ekonomii społecznej określanych mianem przedsiębiorstw społecznych integracji zawodowej (*work integration social enterprises*). Celem ich działalności jest niesienie pomocy niskokwalifikowanym bezrobotnym w odnalezieniu się na otwartym rynku pracy. Organizacje te reintegrują zawodowo i społecznie poprzez różnego typu użyteczne aktywności. W wielu krajach europejskich stworzono dla takich organizacji odpowiedni system wsparcia publicznego, aby jeszcze lepiej wykorzystywać ich potencjał w omawianym zakresie²³. Każdy kraj przyjmuje w tym zakresie swoje indywidualne rozwiązania, wynikające z tradycji społeczno-gospodarczej. W tabeli 1.2 porównano rozwiązania dotyczące przyjętego w Polsce systemu spółdzielczości socjalnej z różnymi formami przedsiębiorstw społecznych integracji zawodowej w wybranych krajach UE.

²² Więcej, nt. rekomendowanych zmian prawnych w dalszej części monografii.

²³ J. Defourny, M. Nyssens, *Social enterprise in Europe: Introduction to an update*, [w:] J. Defourny, M. Nyssens (red.), *Social enterprise in Europe: recent trends and developments*, EMES European Research Network, Liege 2008, s. 8.